

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

О.Г. Козинець

кандидат історичних наук,
завідуюча кафедри історії та теорії
держави і права, конституційного
та адміністративного права
Чернігівського державного
інституту права, соціальних
технологій та праці

В останні роки в юридичній, філософській, соціологічній літературі значну увагу приділяють розробці та уточненню змісту поняття “громадянське суспільство”. І це цілком природно. Адже розвиток права, правової держави і в цілому цивілізації значною мірою залежить від рівня розвитку громадянського суспільства.

Громадянське суспільство та правова держава мають найважливіше значення серед соціальних механізмів, які забезпечують реалізацію прав людини. Хоча сучасний етап розвитку нашого суспільства пов’язаний тільки з формуванням громадянського суспільства та правової держави як найважливіших суспільно-політичних інститутів, що забезпечують надійний захист прав людини, у країнах Західної Європи та США ці поняття з’явилися достатньо давно, так само як давно почався процес становлення та розвитку зазначених інститутів.

Поняття правової держави і громадянського суспільства (в сучасному їх розумінні – О.К.) з’явились приблизно в один час і існують поряд, оскільки як не може бути громадянського суспільства без правової держави, так і не можливе існування правової держави без громадянського суспільства. Метою даного наукового доробку є з’ясування сутності поняття “громадянське суспільство” та його історії.

Потрібно відмітити, що поняття “громадянське суспільство” складне та

багатогранне і має багато визначень, тому з'ясування його сутності почнемо з надання визначення, для чого залучимо різноманітні словники. Так, у соціологічному словнику знаходимо, що громадянське суспільство з точки зору Гегеля та Маркса – це ринкові та економічні відносини (на відміну від діяльності держави), проміжна сфера між сім'єю та державою. У широкому розумінні – сфера обширних соціальних відносин та суспільної участі в якості противаги більш суворим діям держави та економіки [1]. В іншому словнику знаходимо схоже визначення, а саме: громадянське суспільство – термін, що вживається в різних значеннях, позначає сукупність відносин у сфері економіки, культури та ін., які розвиваються в межах демократичного суспільства незалежно, автономно від держави. Передбачає існування широкого кола демократичних прав і свобод членів громадянського суспільства [2]. У юридичному словнику зазначено, що громадянське суспільство – це соціально неоднорідне і структуроване суспільство, яке досягло певного рівня соціального розвитку й у своїй життєдіяльності є відносно незалежним від держави [3]. У словнику термінів з конституційного права громадянське суспільство визначається як сфера недержавних суспільних інститутів та відносин. Це все те в суспільстві, що не є державою і державним. Елементами структури громадянського суспільства є недержавні політичні інститути, культурно-освітні заклади тощо та відповідні суспільні відносини [4].

Отже, навівши декілька визначень громадянського суспільства з різних словників можна відмітити, що у сучасному розумінні громадянське суспільство існує незалежно від держави, є системою самостійних суспільних інститутів та відносин, але з іншого боку наявні права та свободи у такому суспільстві мають якимось чином забезпечуватися. Або іншими словами повинен існувати такий інститут, який би забезпечував належне їх дотримання і рівень розвитку. Саме тому невід'ємною частиною громадянського суспільства має стати правова держава.

З'ясувавши основні визначення поняття громадянське суспільство

повернемо до його витоків. Потрібно відмітити, що воно формувалось протягом тривалого історичного періоду, викристалізовуючись із архаїчних інститутів, які з розвитком пристосовувались до потреб суспільства, яке мало тенденцію до ускладнення. Отже, вперше термін громадянське суспільство був ужитий Аристотелем, який так називав спільноти вільних та рівних громадян, пов'язаних між собою певною формою політичного устрою (держава-поліс).

У подальшому окремі елементи та цінності громадянського суспільства почали складатися в Європі в XII – XIII ст. [5]. Європа не випадково стала продовжувачкою розвитку теорії громадянського суспільства, оскільки саме там за часів Відродження ідеї громадянського суспільства, які з часів античності зберігались у середньовічній Європі, було нібито реанімовано. Досвід античного полісу та римське право створили передумови для виникнення структур громадянського суспільства. Також важливий вплив на цей процес здійснило християнство в якому ідея свободи людини, особистості отримала найбільшу розробку порівняно з іншими релігіями.

Також можна сказати, що громадянське суспільство виникло й розвивалось як реакція на ідеал середньовічної теократії. Однією з головних його характеристик є світське (мирське) начало. Громадянське суспільство існує як система самодіяльних асоціацій (релігійних об'єднань, купецьких гільдій, кооперативів, профспілок і т.д.), які виражають і захищають їхні групові та індивідуальні інтереси, права. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав для демократичних форм держави. І навпаки, що менше розвинене громадянське суспільство, то більше ймовірності для існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади. У процесі розвитку громадянського суспільства проявляється тенденція до ширшого охоплення різних верств населення.

У Новий час, а саме в XVII – XVIII ст. громадянське суспільство протиставлялось абсолютистсько-феодальній державі, а термін громадянське суспільство використовували для позначення різниці між “громадянським

суспільством” та “природним суспільством”. Саме Новий час став часом ґрунтовної розробки поняття громадянського суспільства.

Так, найбільш радикально сформулював концепцію громадянського суспільства один із провідних ідеологів американської буржуазної революції, автор праці “Права людини” Т.Пейн. Він уважав державу необхідним злом; тому влада держави повинна бути обмежена на користь громадянського суспільства. Існуючи до виникнення держави, ця природна спільність схиляла індивідів до встановлення мирних стосунків конкуренції й солідарності, що базувалися на взаємному інтересі та почутті взаємної допомоги. Чим досконаліше громадянське суспільство, тим ефективніше воно саморегулюється, і відповідно меншу потребу має в державі. Наділені невід’ємними правами, рівні та вільні індивіди існують ще до появи держави в минулому, сьогоденні та майбутньому. Тому держави можна вважати законними або цивілізованими лише тоді, коли вони створені за очевидною згодою всіх індивідів і коли ця активна згода сформульована конституційно та зафіксована з допомогою парламентських представницьких механізмів [6].

Інший представник політико-правової думки А. де Токвіль, розмірковуючи про демократію, зазначав у своїй праці, що встановити абсолютне й деспотичне управління легше там, де існує демократичний суспільний лад [7]. При цьому він аналізував три аспекти егалітаризму (рівності політичної, економічної, соціальної – О.К.), що сприяли становленню деспотизму в Північній Америці та Європі: політична централізація як зброя в боротьбі з привілеями феодальної аристократії, поєднуючись з адміністративною централізацією та бюрократизацією, значно зміцнюють владу держави, яка встановлює контроль над усіма сферами суспільного життя і перетворюється в таку силу, що придушує свободу; буржуазна рівність породжує індивідуалізм, який ізолює людей один від одного, обмежує їх рамками приватного життя і створює цим сприятливі умови для деспотизму; “спотворена” схильність до рівності, в основі якої лежить бажання звести всіх до рівня маси, може призвести до

“рівності в рабстві”.

Протистояти цим тенденціям до деспотизму можуть лише громадські установи та організації, які знаходяться між державою та індивідом.

Великий внесок в розробку концепції громадянського суспільства зробив Г.-В.-Ф.Гегель. Він уважав, що громадянське суспільство складається з приватних осіб, класів, груп та інститутів, взаємодія між якими регулюється цивільним правом і які прямо не залежать від держави. Численні складові громадянського суспільства часто несумісні, нестійкі, схильні до серйозних конфліктів, у яких одні приватні інтереси стикаються з іншими. При цьому надмірний розвиток одних елементів громадянського суспільства може призвести до придушення інших. Тому таке суспільство може залишатися громадянським доти, доки воно функціонує під політичним наглядом держави. Держава, на думку Гегеля, - це моральне начало, хода Бога в світі [8].

К.Маркс та його послідовники розглядали громадянське суспільство як результат історичного розвитку, а не як даний природою стан. На їх думку громадянське суспільство виражає приватний інтерес. У такому суспільстві людина виступає як мирська істота, в державі людина розглядається як родова істота з відсутніми індивідуальними рисами. Соціальні структури громадянського суспільства не є самостійними утвореннями, а обумовлюються продуктивними силами.

Отже, громадянське суспільство характеризується самоорганізованістю, що підтримується не силою державного примусу, а свідомими, цілеспрямованими зусиллями його членів. Його формування неможливо без появи якісно нових індивідів – громадян, що мають рівні права й свободи. Людина, власне кажучи, тільки тоді стає справжнім громадянином, коли здобуває високі моральні ідеали, гуманістичний світогляд, заснований на повазі людської гідності, невід’ємних прав і свобод, а також на свідомому виконанні своїх обов’язків перед суспільством та іншими людьми.

Основними інститутами, що становлять структуру громадянського

суспільства, є добровільно сформовані спільності людей – сім'ї, кооперативи, господарські корпорації, церкви, громадські організації, партії, масові суспільні рухи, групи по інтересах, групи підтримки (лобі), професійні союзи, творчі, спортивні, жіночі, молодіжні, конфесіональні, етнічні об'єднання, земляцтва, вільна преса, шкільні ради, органи місцевого самоврядування, благодійні організації й інші.

Основною відмінною рисою громадянського суспільства є наявність вільної особистості. Головною ознакою докапіталістичних суспільств була відсутність у ньому індивідуальності, автономії людини. Вона була лише частиною певного суспільного організму й була цілком підпорядкована його інтересам, звичаям і традиціям. Це вело до заперечення свободи вибору й особистої відповідальності.

У первісному, рабовласницькому й феодальному суспільствах відносини між людьми й до окремої людини визначалися не їхніми індивідуальними особливостями, а кровнородинними зв'язками, знатністю або приналежністю до номенклатури в системі державної бюрократії. Тому тільки подолання вузьких родових, кастових, цехових, етнічних і класових рамок і рятування людини від постійного втручання держави в особисте життя може перетворити її (людину – О.К.) зі сліпого виконавця чужої волі у вільного автономного індивіда, відповідального перед законом і один перед іншим.

Якщо в попередні історичні епохи основною передумовою суспільного розвитку було рабство й особиста залежність, тобто несвобода основної частини суспільства, то в цей час, навпроти, цим джерелом є особиста свобода людей, усунення як дискримінації, так і привілеїв. Саме свобода є джерелом основних духовно-моральних цінностей, фундаментом сучасної культури й цивілізації.

Процес звільнення людини носить тривалий і суперечливий характер. Російський філософ С.Л.Франк писав, що “стара антична ідея повного поглинання особистості державою, розчинення без залишку всіх духовних сил і

думок у механізмі державної влади – ідея, сліди якої ще сильні й у наших установах, і в наших розумах, – суперечить сучасній моральній свідомості й повинна бути відкинута рішуче й безумовно. Свобода совісті й думки, свобода усного й друкованого слова, свобода ідейного й практичного спілкування в зборах і союзах суть невід’ємні права особистості, що випливають із її права на самовизначення й вільний розвиток” [9].

Розвинене громадянське суспільство має такий ступінь незалежності й автономії від держави, що гарантує безпеку особистості від зловживань, пов’язаних з недобросовісним використанням державної влади. Воно існує в рамках свободи індивіда й громадських організацій. У ньому відбувається соціальна саморегуляція, що дозволяє розглядати його як суспільство, що розвивається самостійно.

Найважливішими особливостями громадянського суспільства є, по-перше, те, що воно засновано на соціально орієнтованому господарстві, у якому забезпечена свобода економічної, підприємницької діяльності, існує багатоукладність і різноманіття форм власності. По-друге, воно забезпечує соціальну захищеність громадян, їхнє право на гідний рівень життя, суспільну й державну допомогу тим, хто її потребує. По-третє, це суспільство справжньої свободи й демократії, у якому визнається принцип пріоритетності прав людини, існують плюралізм думок і система багатопартійності. По-четверте, воно діє на основі принципів самоврядування, саморегулювання, максимального прояву ініціативи громадян та їхніх колективів у всіх сферах громадського життя і їхній діючій участі в рішенні соціальних проблем.

Дане суспільство домагається демократизації державної влади шляхом передачі ряду її функцій органам місцевого самоврядування й національних недержавних організацій, а також за допомогою взаємодії більшості й меншості на основі узгодження позицій державних і суспільних інститутів.

Таким чином, громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, в якому існують розвинені економічні, політичні, правові, культурні відносини

між індивідами, які входять до нього, не опосередковані державою. У сучасному розумінні воно являє собою необхідний і раціональний спосіб існування людей, заснований на розумі та свободі.

Громадянське суспільство, як і держава, носить структурний характер. Однак структурність держави є вертикальною, ієрархічною, що означає підпорядкування нижчестоящих державних органів вищестоящим. Структурність же громадянського суспільства є горизонтальною. Вона являє собою систему зв'язків і взаємин між вільними й рівноправними індивідами, об'єднаними спільними інтерес і прагненнями. У цьому змісті громадянське суспільство, говорячи словами російського філософа Володимир Соловйова, є “вільна синергія”, “анархія в позитивному розумінні”. Це порядок, який спонтанно витікає із внутрішньої солідарності людей, що добровільно працюють в ім'я власних та суспільних інтересів і які не потребують управління ними з боку держави [10].

Логічно, що пріоритети держави й громадянського суспільства також відрізняються. Якщо для держави ними є безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетними стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність всіх членів суспільства.

Громадянське суспільство служить не стільки впорядкуванню громадянського життя, скільки гарантом проти його надмірної заорганізованості й регламентованості. Тому це суспільство є найбільш відкритим у порівнянні з тоталітарним, у якому свобода й соціальний динамізм людей надзвичайно обмежені. Справді демократичне громадянське суспільство є більш складним по своїй структурі, оскільки воно дозволяє людям розробляти й здійснювати індивідуальні стратегії, що й робить їх автономними особистостями, що активно використовують свої права й свободи у всіх сферах громадського життя.

Громадянське суспільство, забезпечуючи використання творчих здібностей людей, формуючи й задовольняючи їхні різноманітні індивідуальні запити,

виступає найважливішою умовою й механізмом усілякого розвитку особистості, соціального прогресу, зміцнення соціально-політичної стабільності й демократичних основ громадського життя. Відносно цього важливі не тільки інтелектуальні здібності людей, їхні різнобічні знання та уміння, але й суб'єктивно-психологічні й духовно-моральні якості. При цьому, чим більш різні члени громадянського суспільства з погляду їхніх інтересів, потреб, здібностей, тим успішніше може розвиватися це суспільство.

У цих умовах неминучі соціальні розходження й розбіжності в поглядах на шляхи й методи досягнення спільно намічених цілей. Це надає особливу важливість пошуку консенсусу, взаєморозуміння, а також розвитку таких якостей особистості, як толерантність, спритність, доброзичливість, солідарність. Вони допомагають людям успішно сполучати свої інтереси із груповими, суспільними й державними.

В основі структурного розподілу політичної активності на суспільну і державну лежить принципове розходження між суверенітетом народу й державним суверенітетом. У демократичному суспільстві держава повинна бути під контролем народу, що згуртувався в громадянське суспільство. Ідея пріоритету народного суверенітету була висунута французькими просвітителями ще в XVIII ст. Вона є загально визнаною в цей час.

Громадянське суспільство по своїй природі плюралістичне. У ньому не існує, наприклад, єдиної форми власності, єдиного, офіційно визнаного органа друку, профспілки, партії, церкви й т.д. Навпроти, їх існує безліч, з різними уявленнями людей про суспільне благо. Плюралістичний характер громадянського суспільства виступає істотною відмінністю від монополістичної держави, що претендує на "єдино вірний погляд" по всіх суспільних питаннях.

У зв'язку із цим варто враховувати складність структури громадянського суспільства, що відображає й захищає як приватні, особисті, так і групові, і широкі суспільні інтереси. Так, приміром, профспілки й корпорації насамперед

діють в інтересах конкретних груп робітників і підприємців. У той же час по цілому ряду політичних і соціально-економічних й інших проблем вони можуть солідаризуватися з іншими організаціями, а також з державними структурами.

Сучасна стадія розвитку громадянського суспільства пов'язана з розширенням його уваги до проблем соціальної справедливості, загального добра, екологічної безпеки, культурного відродження суспільства, захисту прав людини. Основу громадянського суспільства можуть становити тільки люди, що володіють розвиненою правосвідомістю, почуттям обов'язку й відповідальності за свої справи та їхні соціальні наслідки. Тобто як демократія неможлива без демократів, так і громадянське суспільство – без свідомих і законослухняних громадян своєї країни.

М.Бердяєв писав, що щире народне самоврядування, як виявлення організованої людської енергії, як виявлення народного характеру, припускає самодисципліну й самовиховання особистості й народу. Але народ це не механічна безформна маса людей. Він складається з реальних індивідів і від їхніх якостей залежать особливості даного народу. Народ - це кожний. Здатність людини до самоврядування й відповідальності не виникає спонтанно, вона вимагає тривалого виховання й самовиховання. Панувати може лише той, хто панує над собою. Демократію часто не ставлять у залежність від внутрішньої здатності до самоврядування, від характеру народу й особистості. І це, як писав М.Бердяєв, - реальна небезпека для нашого майбутнього. Демократія повинна бути одухотворена, пов'язана з духовними цінностями й цілями. Інакше свобода може перетворитися в правове свавілля, уседозволеність [11].

Найважливіший зміст свободи й демократії полягає в тому, щоб досягти такого устрою спільного життя людей, при якому б не постраждала нічия гідність й усім – включаючи меншини – офіційно була дана можливість вільно проявляти свою ініціативу й здібності й у такий спосіб самоутверджуватися.

Таким чином, громадянське суспільство – це сфера самоврядування,

самодіяльності вільних індивідів та їхніх об'єднань, обмежена законами від довільного втручання з боку держави й інших людей. Тому воно має потребу в законодавчому впорядкуванні й регулюванні відносин між ним і державою з метою досягнення консенсусу між ними на основі визнання базисних гуманістичних цінностей: прав, свобод, економічної незалежності людини, а також для того, щоб забезпечити соціальну захищеність людей, що перебувають у найменш сприятливих умовах. Тому взаємини між громадянським суспільством і державою носять суперечливий характер.

З одного боку, воно прагне позбутися від надмірного втручання держави в суспільну, недержавну сферу життя. З іншого боку, - воно зацікавлено в сильній владі демократичної правової держави для створення сприятливих правових і соціальних умов, що забезпечують безперешкодне функціонування громадянського суспільства, всіх його підсистем. Цю діалектику досить точно й образно виразив професор Паризького університету Франсуа Люшер. "Якщо держава сильна, - писав він, - вона придушує нас, якщо ж слабка - ми гинемо". Варто визнати, що в державах-членах СНД держави ще недостатньо сильні в позитивному змісті цього слова, а їхня соціально-економічна політика не створює необхідних умов для швидкого розвитку й захисту громадянського суспільства, без чого не може бути ні справжньої демократії, ні забезпечення основних прав і свобод людини.

Література

1. Большой толковый социологический словарь (Collins). – Т.1(А-О): Пер. с англ. – М.,1999. – С.144-145.
2. Краткая Российская Энциклопедия: В 3-х т. – Т.1: А-К / Сост. В.М.Карев. – М.,2003. – С.708.
3. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю.С.Шемшученка. – К.,1996. – С.123-124.
4. Шляхтун П.П. Конституційне права: словник термінів. – К.,2005. – С.95-96.
5. Безродная В.И. Модернизация как фактор формирования гражданского общества // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 31. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України,2006. – С.525.
6. Філософія права / за заг. ред. М.В.Костицького, Б.Ф.Чміля. – К.,2000. – С.232.
7. Токвіль А. де Про демократію в Америці. У двох томах. (Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка). Передмова Андре Жардена. – К.,1999. – 568-573.
8. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.,1990. – С.283-284.
9. Франк С.Л. Сочинения. – М.,1990. – С.69-70.
10. Соловьев В. Сочинения: В 2-х т. – Т.2. – М.,1989. – С.331.
11. Бердяев Н Судьба России. – М.,1990.